

ภาคผนวก 1

ชีวประวัติพุทธทาสภิกขุโดยสังเขป

พระอาจารย์พุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) มหาปราชญ์ทางพุทธธรรม ในปัจจุบันนี้เป็นผู้มีชื่อเสียงโดดเด่นคนหนึ่งของพุทธศาสนา เป็นผู้ค้นพบหนทางใหม่ให้กับพุทธศาสนาในเมืองไทย กว่าที่ท่านจะก้าวมาอยู่จุดนี้ได้ ท่านต้องมุ่งมั่นฟันฝ่าอะไรมาบ้าง ยากที่ผู้ศึกษาจะรู้จัก เพื่อให้เห็นว่าชีวประวัติของท่านนั้นเป็นตัวอย่างของการดำเนินชีวิตที่ดีมาก โดยเฉพาะนักบวชผู้กำลังก้าวเดินไปในเส้นทางแห่งธรรมะ ซึ่งจะถือเป็นแบบอย่างได้ การศึกษาชีวิตตั้งแต่ท่านถือกำเนิดเป็นสิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เริ่มตั้งแต่ดินแดนเกิดที่บ้านพุมเรียง อำเภอลือไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งบ้านพุมเรียงเป็นแหล่งอารยธรรมมาแต่โบราณกาล เคยเป็นที่ตั้งเจริณูรุ่งเรืองในสมัยศรีวิชัย เป็นหมู่บ้านชายทะเล เจริณูด้วยวัฒนธรรมและศิลปวิทยาการต่าง ๆ

พระอาจารย์พุทธทาสภิกขุ มีนามเดิมว่า “เงื่อม” นามสกุล พานิช ท่านถือกำเนิดเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2449 ตรงกับวันขึ้น 7 ค่ำ เดือน 7 ปีมะเมีย ที่หมู่บ้านกลาง ตำบลพุมเรียง อำเภอลือไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พระอาจารย์พุทธทาสภิกขุเป็นบุตรของนายเชี้ยว และนางเคลือม พานิช ท่านมีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกันเพียง 3 คน เป็นผู้ชาย 2 คน ผู้หญิง 1 คน มีชื่อตามลำดับ ดังนี้คือ

1. นายเงื่อม พานิช คือพระอาจารย์พุทธทาสภิกขุ
2. นายเอ็ก พานิช ต่อมาภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น ธรรมทาส พานิช
3. นางกิมซ้อย พานิช ปัจจุบันใช้นามสกุล เหมกุล เนื่องจากแต่งงาน ในสกุล “เหมกุล”

จากคำบอกเล่าของพระอาจารย์พุทธทาสภิกขุเอง ก็สรุปได้ว่าท่านเกิดที่พุมเรียง เมื่อ พ.ศ. 2449 บรรพบุรุษฝ่ายบิดามาจากเมืองจีน เป็นศิลปิน ช่างเขียนภาพ เอกกระจกเฉย ๆ มาเขียนด้วยสี เป็นชาวจีนจากมณฑลฮกเกี้ยน แต่เดิมแซ่ไคว้ มาเปลี่ยนนามสกุลในรัชกาลที่ 6 เป็น พานิช ส่วนทางมารดาเป็นชาวไทย เป็นชาวท่าฉาง สภาพของครอบครัวเปิดเป็นร้านค้าขายของชำ ฐานะทางบ้านปานกลาง พออยู่ได้ สังคมสมัยนั้นเขามักถือคนตระกูลผู้ดีเก่า ไม่ยกย่องคนรวยเท่าไร ชีวิตในวัยเด็กถือว่าท่านอยู่ในครอบครัวที่สมบูรณ์ มีพ่อแม่เป็นตัวอย่างที่ดีกับลูก ๆ สอนให้ลูกรู้จักประหยัด รู้คุณค่าของความประหยัดมาตั้งแต่เยาว์วัย แม้แต่น้ำล้างเท้าห้ามใช้มาก แม้แต่น้ำกินจะตักมากินนิดหนึ่งแล้วสาดทิ้งไม่ได้ ทุกอย่างที่มีน้ประหยัดได้ต้องประหยัด ด้วยเหตุนี้เองในเวลาต่อมา พระอาจารย์พุทธทาสภิกขุ จึงได้ดำรงศรัทธาเป็นผู้มีก้น้อย สันโดษ ใช้ชีวิตเรียบง่ายอยู่กับสภาพป่าเขาที่สวนโมกข์แทนที่จะมาอยู่อย่างสุขสบายในเมืองใหญ่ ๆ สอนพระเถระ ผู้ใหญ่หลายรูป นอกจากสอนให้ลูกรู้จักประหยัดแล้ว ยังสอนให้ลูกรู้จักช่วยเหลือตนเองมาตั้งแต่เล็ก เช่น

สอนให้ลูกๆ รู้จักทำอาหารทานเอง แสดงถึงการได้รับอิทธิพลจากครอบครัวในเรื่องการทำอาหาร ทำขนมหลายอย่าง และยังได้งานฝีมือช่างไม้มาจากบิดาของท่าน งานฝีมือที่สวนโมกข์ทำกันเองด้วยฝีมือของท่านหลายประการ ซึ่งมีปรากฏโดดเด่นมีผลงานเป็นธรรมสถาน ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ จนกลายมาเป็นแนวทางหนึ่งของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ในวัยเด็กนั้นท่านใช้ชีวิตอย่างอบอุ่นอยู่ในครอบครัว เมื่ออายุประมาณ 8 ขวบในปี พ.ศ. 2457 บิดามารดาได้นำท่านไปฝากเป็นลูกศิษย์วัดพุ่มเรียง เพื่อศึกษาเบื้องต้น เพราะวัดเป็นสถานที่เด็กชายในสมัยนั้นสามารถแสวงหาความรู้ได้โดยเฉพาะในเรื่องยา เมื่อมีคนเป็นไข้ไม่สบายมาหาพระที่วัด ท่านส่งเด็ก ๆ ให้ไปเอารากไม้ในป่าที่เป็นสมุนไพร เอามาบดเอามาตำผสมยาดังกล่าวได้ หมออื่นนอกจากพระก็มีบ้าง เช่น หมอจรรยา เป็นหมอจีน หมอญวน หมอแขก ส่วนมากมารักษาโรคเรื้อรัง ความรู้เรื่องสมุนไพรท่านได้มาจากทางบ้านและทางวัด พวกเขาขึ้นมาแต่ก่อนเขาารู้เรื่องนี้มาก ซึ่งเขาบอกต่อ ๆ กันมา มันต้องช่วยตัวเองเมื่ออยู่ในป่า เดียวนี้คนเราเลิกสนใจในความรู้สิ่งเหล่านี้เพราะไม่รู้จักรวมชาติ ไม่เหมือนสมัยก่อนที่ยังเป็นเด็กได้ศึกษาเรียนรู้จนเกิดความเข้าใจ จนถึงกับกล่าวว่าวัดเป็นเหมือนมหาวิทยาลัยของชาวบ้าน ท่านไปอยู่วัดเมื่ออายุ 8 - 11 ปี จึงกลับมาอยู่บ้าน สมัยก่อนเด็กชายต้องอยู่วัดกันทั้งนั้น โดยฝากตัวเป็นลูกศิษย์พระ ซึ่งมีพระคอยดูแลเรื่องอาหาร ความเป็นระเบียบเรียบร้อย เรื่องอบรมไหว้พระสวดมนต์และทำกิจกรรมอันก่อให้เกิดประโยชน์ เด็กวัดมีพิเศษอย่างหนึ่งคือหัดชกมวยเพื่อเอาไว้ป้องกันตัว ในเรื่องศีลธรรมสมัยนั้นคนนับถือกันมาก จึงกล่าวได้ว่า คนมีความรู้สีกลับบาปมากกว่าในสมัยนี้ คนที่จะทำบาปหรือลักขโมยหรือกินเหล้าเมายาไม่ค่อยมี ถึงมีก็กินไม่ถึงกับเมา อย่างไรก็ตาม การอาศัยอยู่ในวัดที่ท่านเป็นเด็กวัดอยู่นั้นทำให้ท่านว่าวัดเป็นสถาบันสำคัญต่อสังคมไทยมากจริงๆ วัดไม่ใช่เป็นเพียงศาสนสถานที่มีไว้สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนา หรือใช้เป็นที่อยู่ของนักบวช แต่วัดเป็นสถาบันหลักที่ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม ความเป็นอยู่ให้กับสังคมโดยมาแต่โบราณกาล เพราะมันไม่มีอะไรเป็นสาระ

วัยเรียนวัยหนุ่ม

เด็กชายเงื่อม พานิช ในวัยเด็กได้เป็นศิษย์วัดพุ่มเรียง อยู่เป็นเวลา 3 ปี คือตั้งแต่อายุ 8 ขวบ จนถึง 11 ขวบ จึงกลับมาอยู่กับพ่อแม่ที่บ้านในตลาดพุ่มเรียงอีกครั้งและได้เข้าโรงเรียนประถมที่วัดโพธิ์ธาราม และได้ย้ายโรงเรียนมาเรียนที่ไชยาจนจบ ม.3 ชื่อโรงเรียนสารพิรุฑิต เครื่องแบบสมัยที่เรียนก็เสื้อขาว กางเกงดำ เรียกว่ากางเกงลูก เสื้อต้องมีกระเป๋าด้านหน้า มีที่ร้อยเข็มขัด ส่วนเสื้อเป็นเสื้อขาวธรรมดา พอจบ ม.3 ก็ออกเนื่องจากบิดาเสียชีวิต จึงต้องช่วยรับภาระให้น้องชายชื่อ ธรรมธาดุ ไปเรียนในชีวิตช่วยค้าขาย พอโตขึ้นหน่อยก็ชอบศึกษาอ่านหนังสือได้เปิดร้านขายหนังสือทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจทั้งทางโลกและทางธรรมพอสมควร และได้มีโอกาส

ได้ตอบธรรมะกับผู้รับบ้าง จนเมื่ออายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ก็มีโอกาสเข้าร่วมกาชาดพัสดร์ โดยความคิดของตนเองนั้น จะบวชให้บิดามารดา 1 พรรษา หรือ 3 เดือน ซึ่งบวชช่วงก่อนเข้าพรรษาตรงกับวันที่ 29 กรกฎาคม นายเงื่อม พานิช จึงได้เข้าบวชพรรษาอุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดบอก หรือวัดอุบลโดยมีท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง วิมล) เป็นพระอุปัชฌาย์

พระปลัดทุม อินทโมโต เจ้าอาวาสวัดบอก และพระครูศักดิ์ รัชมรรคโต เจ้าอาวาสวัด (วินัย) เป็นพระคู่สวด พระอุปัชฌาย์ตั้งฉายาให้ว่า “อินทบัญญัติ” เมื่อบวชแล้วพระภิกษุเงื่อม อินทบัญญัติ ก็กลับไปจำพรรษาที่วัดใหม่ พุ่มเรียง หลังจากที่ยบวชได้ไม่กี่วันก็มีชื่อเสียงโด่งดังในการเทศน์ โดยใช้การเทศน์ด้วยปากเปล่าแทนที่จะนั่งถือโบลานอ่านให้ญาติโยมฟัง การเทศน์ของท่านจึงชวนฟังชวนติดตาม เพราะมีอะไรใหม่ไม่จำเจ ทำให้ผู้คนมาฟังเทศน์เพิ่มมากขึ้นทุกวัน ซึ่งเป็นการทำงานที่แปลกหรือสนุก และเป็นเรื่องไม่ยากเมื่อออกพรรษาและก็เทศน์เฉพาะวันพระและวันพิเศษที่มีการทำบุญ

ในพรรษาที่ 2 ครูที่สอนนักเรียนเป็นนักเทศน์ก็เลยมีการสอนฝึกหัดการเทศน์ ซึ่งเรารู้สึกว่ามันสนุกดี เป็นความสนุกสำหรับการทำงาน ภายหลังจากการบวชได้ 1 พรรษาเป็นช่วงที่นายยีเก พานิช นักศึกษาแพทยมหาวิทาลัยจุฬาลงกรณ์ผู้เป็นน้องชายเดินทางมาเยี่ยมบ้านในช่วงปิดเทอม ได้สานต่อกิจการที่บ้านและเลิกเรียนแพทย์เพื่อดูกิจการร้านแทนพี่ชาย เพื่อจะให้อยู่เป็นพระต่อไป เมื่อไม่สึกก็เข้าพรรษาที่ 2 ในปี พ.ศ. 2470 หลังจากได้นักธรรมตรีก็เรียนต่อนักธรรมโท เมื่อออกพรรษาแล้วก็เดินทางไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ ซึ่งท่านเคยคิดว่า พระที่กรุงเทพฯมันไม่เหมือนที่บ้านเรา พระกรุงเทพฯจะดี เคยคิดว่าคนที่ได้เปรียญ 9 คือ ความที่เป็นพระอรหันต์ด้วยซ้ำไป เคยคิดว่ากรุงเทพฯดีที่สุด ถูกต้องที่สุด ก่อนไปกรุงเทพฯ มันคิดอย่างนั้นพอไปถึงค่อย ๆ เปลี่ยน

เรียนที่กรุงเทพฯ อยากจะสึกอยู่บ่อย ๆ พระเณรไม่ค่อยมีวินัย เมื่อไปถึงกรุงเทพฯ ได้ไปอยู่ที่วัดปทุมคงคา เมื่อเห็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็เลยเกิดความเบื่ออยากสึก อยู่ได้ประมาณ 2 เดือน ได้ขอลากลับมาสึก เมื่อมาถึงพุ่มเรียงอีก 4-5 วัน พระเข้าพรรษามีคนท้วงว่า สึกทำไมจะเข้าพรรษาอยู่แล้ว เข้าพรรษาก่อนค่อยสึกดีกว่า ก็เลยเข้าจำพรรษาที่วัดใหม่พุ่มเรียงอีกครั้งเป็นพรรษาที่ 3 และได้ศึกษานักธรรมชั้นเอก โดยศึกษาตำหรับตำราเองที่วัด และสอบได้ในปี พ.ศ. 2471 ขณะที่ดูหนังสือสอบนักธรรมชั้นเอกอยู่นั้นท่านได้รับนิมนต์ให้ไปเป็นครูสอนนักเรียนที่วัดพระบรมธาตุไชยา เลยได้บวชต่อไปอีกนี้ 1 ปี คือในปีพ.ศ. 2472 และนับเป็นพรรษาที่ 4 โดยจำพรรษาอยู่ที่วัดบรมธาตุไชยา เมื่อเป็นครูสอนสามารถทำให้ผู้เรียนสอบได้หมด ท่านจึงได้รับรางวัลเป็นพิมพ์ดีด 1 เครื่อง ขณะที่ท่านสอบนักธรรมอยู่ที่บรมธาตุไชยานั้น อาชของท่านคือ นายเลียงผู้ส่งเสริมและสนับสนุนให้ท่านได้ศึกษาทางศาสนาได้มาส่งให้ท่านเข้าไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ อีกครั้งในแผนกภาษาบาลี เพื่อจะได้เป็นพระมหาเปรียญเป็นเกียรติแก่วงศ์ตระกูล พระภิกษุเงื่อม

จึงเดินทางมาอยู่ที่วัดปทุมคงคาที่กรุงเทพฯ ตั้งใจเรียนเพื่อเป็นมหาเปรียญในปี พ.ศ. 2473 และสามารถสอบเปรียญธรรม 3 ประโยคได้ จึงเป็นพระมหาเงื่อม อินทบัญญัติ ตั้งแต่นั้นมา ด้วยการศึกษาศึกษาในสมัยนั้นครูอาจารย์ยึดการสอนแบบดั้งเดิม ไม่ก่อให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ใด ๆ ในที่สุดพระมหาเงื่อมจึงตัดสินใจศึกษาเอาเองจากพระไตรปิฎก จากการค้นคว้าเองจึงเกิดอุดมคติขึ้นมาใหม่เป็นความคิดใหม่ ๆ ที่จะปฏิรูปเผยแผ่พระศาสนาแนวใหม่ จึงเดินทางกลับภาคใต้ บ้านเกิดเพื่อจะทดลองแนวทางใหม่ที่ท่านคิดไว้ให้สำเร็จเป็นรูปธรรม ปราบกฎออกมาจริง ๆ

กลับพุมเรียงเพื่อแสวงหาหนทางใหม่ตามอุดมคติ

การกลับบ้านเกิดคราวนี้ไม่เหมือนคราวก่อน เพราะเป็นการกลับมาแสวงหาสถานที่ทำวัตร เจริญปราศจากการรบกวน ทั้งภายในและภายนอกสักแห่งหนึ่ง เพื่อศึกษาดำรงตามหลักธรรมที่ได้เรียนมา โดยมีเพื่อนร่วมอุดมคติเดียวกันมีความคิดเหมือนกัน ตรงกันโดยมิได้ชี้แจงแก่กันและกันเลย ซึ่งเราตกลงกันแน่นอนแล้วว่า กรุงเทพฯใช้เป็นที่จะพบความบริสุทธิ์ เราถลำเข้าไปเรียนธรรมะที่เจือด้วยลาภยศเป็นการก้าวผิดไปก้าวหนึ่ง ทำให้พบทางสว่างที่จะก้าวไปสู่ความถูกต้องในการตัดสินใจนั้นเป็นความเด็ดขาด เช่น ครั้งแรกไม่กลัวอาจารย์จะโกรธ ครั้งที่ 2 ไม่กลัวพ่อแม่เสียใจ ผลที่สุดไม่กลัวตาย ขอให้ได้แต่ดำเนินการในทางที่บริสุทธิ์ รู้แต่เพียงว่าที่เป็นมาแล้วและกำลังเป็นหวังไม่เป็นทางที่จะพบพระพุทธเจ้าได้เท่านั้น เพื่อนร่วมอุดมคติ คือ พระมหาเทิ้ม ต่อมาไม่นานก็ได้มรณะภาพ ส่วนพระมหาเงื่อมไม่รู้จะไปขออาศัยสถานที่ไหนเพื่อการศึกษาพุทธธรรม จึงกลับบ้านเกิดก่อนที่อื่นและต้องการผู้ช่วยได้โอกาสเรียนมากที่สุด และใคร ๆ จึงถือเหมือนว่าท่านไม่ได้กลับมาพักที่พุมเรียงเลย เรื่องการกินอยู่ก็เอาข้าวใส่ที่บาตรก็จะคลุกน้ำปลาเสียสักนิดก็จะได้ ท่านลองกินข้าวสุก แล้วรู้สึกไม่มีการขัดข้องเลยที่จะก้าวต่อไป ซึ่งเหตุการณ์กลับมาบ้านเกิดนั้นได้บอกความคิดทางจดหมายนั้นว่ามีวัตถุประสงค์ต่อไปกับธรรมชาติ แล้วได้ไปอยู่ที่วัดร้าง ตะพังจิต ซึ่งเป็นป่ารก เป็นที่กลัวผีของเด็ก ๆ พวกผู้หญิงที่ไม่มีลูกก็ไปบนบาลขอลูกจากพระพุทธรูปในโบสถ์ร้างที่เขาถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ในทางนั้น ในสระก็ว่ามีผีอยู่ในสระ มีไม้บังคับผีอะไรพวกนี้ ไม่ให้ขึ้นมาอาละวาดในสระนั้นมันกเปิดน้ำมากมายอาศัยอยู่ สำหรับวัดนี้เคยเป็นวัดเจ้าคณะเมืองเทียบเท่า เจ้าคณะจังหวัดในปัจจุบันนั่นเอง ซึ่งพระมหาเงื่อมได้ใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติเผยแผ่พุทธธรรมตามอุดมคติที่ท่านวางเอาไว้ โดยมีกลุ่มคนให้การสนับสนุนกิจกรรมของท่านคนแรกคือน้องชายของท่านเอง คือนายยีเก ต่อมาได้สนับสนุนคณะกรรมการท่านในปี พ.ศ. 2475 และปีเดียวกันนั้นเองมารดาของมหาเงื่อม คือนางเคลือม พานิช ก็ได้ร่วมสนับสนุนกิจกรรมส่งเสริมพระพุทธศาสนา ตามแนวใหม่ที่ลูกชายทั้งสองกำลังทำกันอยู่ โดยทำพิธีกรรมมอบเงินจำนวน 6,378 บาท ตั้งเป็นทุนต้นตระกูลพานิช นำดอกผลบำรุงกิจการของคณะธรรมทาน ในปี พ.ศ.

2482 นายยีเก ก็ได้เปลี่ยนชื่อเป็น ธรรมทาส เมื่อได้เข้าไปอยู่ในวัดร้างตะพังจิตนั้นพระมหาเงื่อมได้เริ่มดำเนินการตามอุดมคติอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นสวนโมกข์ นั้นเป็นสถานเผยแผ่พุทธธรรมแนวใหม่ที่เราได้รู้จักกันในปัจจุบัน

10 ปีในสวนโมกข์ ในปลายปี พ.ศ. 2474 ได้ติดต่อจดหมายกับนายธรรมทาส พานิช ตลอดจนมาเพื่อให้ทราบแนวความคิดตามอุดมคติ เมื่อย้ายไปอยู่วัดตะพังจิตในวันที่ 12 พฤษภาคม ซึ่งต่อมาในเดือนมิถุนายน ประเทศไทยก็เปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะฉะนั้นปฏิทินของสวนโมกข์จึงจะเป็นสิ่งที่จะจดจำได้ง่ายที่สุดในประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การที่ท่านไปอยู่สวนโมกข์ช่วงแรก ท่านออกบิณฑบาต พวกเด็ก ๆ พวกก้นวึ่งหนี และร้องบอกกันว่า พระบ้ามมาแล้ว ซึ่งอธิบายต่อ ๆ กันเองว่าท่านเป็นคนบ้าที่เขาเอาตัวมาเพื่อรักษาที่ป่าวัดร้างนั้น ต่อมาจึงหมดความเข้าใจเช่นนั้น จึงเกิดการเข้าใจคลาดเคลื่อนทางฝ่ายสงฆ์และฝ่ายชาวบ้าน และกว่าจะเข้าใจกันได้ก็ร่วม 10 ปี ซึ่งได้ข้อคิดในเรื่องนี้ว่า การทำอะไรใหม่ ๆ แปลก ๆ ไปจากที่เขากระทำอยู่นั้น จะต้องถูกมองในแง่ร้ายบ้าง ส่วนหนึ่งเป็นธรรมดาไม่ว่าผู้ทำจะมีคำสั่ง และอิทธิพลมากหรือน้อย ดังนั้นผู้ที่คิดจะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใด ซึ่งเป็นการปฏิวัติแก้ไข หรือสิ่งนั้นทำให้ดีขึ้น ขออย่าได้ไปเอาใจใส่กับการนิทาว่าร้ายของผู้เข้าใจผิด ซึ่งโลกนี้จะต้องมีเป็นธรรมดา สำหรับการเข้าพักในครั้งแรกสุดนั้น เป็นเพียงโรงปั้นดิน กั้นและมุงด้วยจากเล็ก ๆ ขนาดวางแคร่ได้ 3-4 แคร่ อยู่ติดกับโรงสังกะสี ซึ่งเขายกขึ้น สำหรับมุงหลังคาให้พระพุทธรูปองค์ใหญ่องค์หนึ่ง ซึ่งวัดนี้ร้างมาไม่น้อยกว่า 80 ปี มีป่าไม้หนาทึบอยู่โดยรอบ สถานที่นี้คนทั่วไปไม่กล้าเข้าไปที่โบสถ์นั้น แม้กลางวันก็ตามเพราะเชื่อว่ามีผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งที่อยู่ห่างไปจากโบสถ์ 50 เมตร เป็นบ่อน้ำเก่า ๆ นอกนั้นล้วนเป็นของมีเองตามธรรมชาติ นี่คือภาพแห่งสวนโมกข์ในสมัย 2 ปีแรก บางวันท่านเดินไปบิณฑบาตรตอนเช้าในเขตสวนโมกข์ เป็นทางเดินแคบ ๆ ท่านเสียเวลายืนคอยให้นาคตัวผู้มากลึงเกลือกทางพื้นทรายจนเสร็จจรูระของมันแล้วหลีกเลี่ยงไปก่อน ซึ่งบางครั้งมันทำท่าจะต่อสู้อันยัดตัวสูงขนาดหน้าอกเรา เมื่อมันจากไปจึงได้เดินต่อไปทำให้ท่านมีสติกำลังใจและรักในการศึกษา อายากรู้อยากทดลอง แม้ให้เสือกัด งูกัด หรือให้ผีหลอก แต่ดูเหมือนโชคไม่เคยให้โอกาสเช่นนั้นเลย ท่านเคยเข้าใจว่าเราอาจพึ่งพาสิ่งคุ้มครอง เช่น รั้ว หรือ กวด เป็นต้น เป็นตัวช่วย เมื่อนั่งอยู่คนเดียวในที่เปลี่ยวแต่นั้นมันบั่นทอนกำลังใจ ยังไม่เข้มแข็งพอ กลางคืนทุกสิ่งทุกอย่างพากันหลับจริงหรือ ข้อนี้ไม่เป็นความจริง เพราะมีสัตว์ตื่นไม่น้อยแต่กลางวัน ด้วยเหตุนี้ท่านจึงเห็นว่าการกลางคืนนั้นธรรมไม่ได้หลับไปอย่างโลกเลย ช่างตรงกันข้ามระหว่างธรรมกับโลก ซึ่งมนุษย์นั้นในกลางวันไม่ได้ตื่นอยู่ด้วยธรรม ซึ่งกลางวันก็ยังไม่ตื่นขึ้นไปอีก การอยู่คนเดียวควรรฝึกฝนทเรียนของการตื่น เพราะไม่มีอะไรดีไปกว่านี้

เมื่อพูดถึงสิ่งของในขั้นแรกของการอยู่ที่นี้ ท่านมีบาตรหนึ่งใบ มีฝาทองเหลืองชนิด ตักน้ำได้ กับถังตักน้ำเล็ก ๆ จากบ่อน้ำใบหนึ่ง และจีวรเท่าที่จำเป็น มีตะเกียงน้ำมันมะพร้าว ทำด้วยแก้วที่ใช้ติ่มน้ำดวงหนึ่ง เอาไว้จุดที่หน้าพุทธรูปเป็นประจำ จะไปไหนไม่ต้องปิดประตูไม่ต้อง ใส่กุญแจ ไม่ต้องสั่งเสียใคร เพราะมีคนเดียว จึงมีแต่ความเบาสบาย ซึ่งยากที่จะบอก ต่อมาเมื่อสิ่ง ของเพิ่มเมื่อออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ต้องมีกระดาษดินสอและหนังสือบางเล่มทำให้กระทบ ความรู้สึกในใจ เพราะต้องรักษาสิ่งที่เยี่ยมเขามา มีคราวหนึ่งไปธุระค้างคืนกลับมาทันขณะที่ปลวก ขึ้นมาพอดีถึงกองหนังสือพอดี พอมีงานทางหนังสือเกิดขึ้นก็มีแขกทั้งที่เป็นบรรพชิตและฆราวาส เพิ่มขึ้น ความเป็นอยู่คนเดียวเปลี่ยนเป็นอยู่หลายคน ในที่สุดต้องสร้างกระต๊อบขึ้นมา ตั้งกฎ ระเบียบขึ้นมาตามลำดับ ในปีที 3 ท่านมีเพื่อนพระอยู่หนึ่งรูป ชื่อพระใหม่ ศาสนปาชาโต นามสกุล ทุมสท้าน เป็นชาวอีสาน จังหวัดชัยภูมิ อยู่กันหลายปีจนแก่ป่วยแล้วกลับไปบ้านตาย (มรณะภาพ) แก่เดินเท้ามาจากภาคอีสานมาอยู่สวนโมกข์ เหมาะแก่การเป็นนักปฏิบัติธรรม ยิ่งอยู่ด้วยกันนาน ยิ่งเห็นว่ามีศีล เป็นที่ไว้ใจได้ ในปีต่อ ๆ มามีภิกษุและสามเณรเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ตามลำดับ สำหรับ แขกผู้มาเยี่ยมที่เป็นบรรพชิต ผู้มากไปด้วยความภักดี อารี คือท่านเจ้าพระคุณ สมเด็จพระ พุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ) วัดเทพศิรินทราวาส ประธานสังฆสภาปัจจุบันที่เป็นฆราวาส โดยเฉพาอย่างยิ่ง พระยาสักกพลีธรรมประสิทธิ์ ประธานกรรมการศาลฎีกาในปัจจุบัน เป็นต้น สำหรับการกินอยู่ก็เป็นการอยู่ในกระท่อมเล็ก ๆ เกลี้ยง ๆ ไม่มีสิ่งของรุงรัง กินอาหารแบบที่เขา ขนานนามให้ว่า กินจานแฉก ซึ่งผู้ที่อยู่ที่นี้กำลังใช้อยู่ ตั้งแต่ต้นจนมาบัดนี้ การนุ่งห่มนั้น เมื่อใช้ผ้า เนื้อหนาย่อมน่าพอใจดี ๆ เป็นการประหยัด การขอร้องก็ไม่ต้องให้คนไปรบกวน การไม่ใช้มุ้งใช้ พู่กันใช้หมอนนั้นเว้นแต่การเจ็บไข้ พวกที่อยู่ที่นี้ในส่วนตัวได้รับความพอใจ สะดวก สบาย ไม่มีความ รู้สึกว่าเป็นการทรมาน สำหรับเรื่องทุน ซึ่งเป็นทุนอันแรกคือ เงินและแรงการใช้จ่าย ทุนอันที่สองคือ กำลังน้ำใจ ทุนอันที่ 3 คือผู้กล้ารับภาระ จดการเป็นตัวยืนโรง

สวนโมกข์ตามอุดมคติ การสร้างศาสนาสถานอิงธรรมชาติที่ชื่อว่าสวนโมกข์นั้นในปี พ.ศ. 2475 เป็นเวลา 10 ปีแรกที่ท่านพุทธทาสทำงานหนักมากหนักกว่ายุคใด ๆ ตลอดชีวิตของท่าน การเผยแผ่ธรรมของท่านถือเป็นมิติใหม่แห่งการบรรยายธรรมจริง ๆ เพราะเปลี่ยนจากเดิม ไปสู่จุดใหม่เป็นแสงธรรมให้ผู้สูงอายุฟัง เป็นแบบเดิมเปลี่ยนเป็นคนหนุ่มสาว จากศาลาวัดเป็น หอประชุมมหาวิทยาลัย การเผยแผ่ธรรมะ เป็นแบบอภิปราย นามของท่านกล่าวได้ว่า พระภิกษุ ผู้ได้พิจารณาตนว่าจะขอเป็นทาสของพระพุทธเจ้าในนามว่า พุทธทาสภิกษุ นอกจากนั้นยังได้พิมพ์ หนังสือเพื่อส่งเสริมและเผยแผ่ธรรมะ เพื่อว่าพุทธศาสนาเป็นสื่อสำคัญที่นำความเป็นพุทธทาส ภิกษุไปสู่การยอมรับของชาวโลก หลังจากบุกเบิกสวนโมกข์ตามอุดมคติมาได้ 10 ปี ท่านมองเห็น แนวโน้มความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น ยากที่วัดร้างตะพังจิตจะขยายได้ จึงหาที่สร้างสวนโมกข์ใหม่

ได้เนื้อที่ราว ๆ 70 ไร่ โดยตั้งชื่อว่าสวนโมกข์พลาราม เพราะสถานที่นั้นมันมีต้นโมกข์และต้นพลาหลายต้น ซึ่งได้ความหมายว่า กำลังแห่งความหลุดพ้น ส่วนคำว่าอาราม แปลว่าที่ร่มรื่น ท่านพุทธทาสภิกขุได้เล่าถึงสภาพของสวนโมกข์เมื่อครั้งบุกเบิกว่า บริเวณแถวนี้เขาเรียกว่า ด่านน้ำไหล มันเป็นช่องแคบไม่ว่า คน ช้าง ม้า วัว ควาย จะไปทางใดก็ต้องผ่านทางนี้ ด้านหนึ่งเป็นเขานางเอ ด้านหนึ่งเป็นพุลูกกลงไปไม่ได้ พุลูกคือดินที่เป็นโคลนที่ลึกลับ ลึกทวมตัวก็มี สำหรับสัตว์ป่าในบริเวณนี้ก็มักวางป่าตัวโตเกือบเท่าม้า เสือตัวก็มีไม่รู้มันนอนตรงไหน พอค่ำมันก็ออกมา สัตว์ตัวหนึ่งกินได้ 2-3 วัน มันอยู่มาเป็นเวลาหลายปี เสือโคร่งก็มีมันอยู่ข้างนอก มันเดินผ่านเขตวัด ช่วงเดือนมกราคมมันเป็นฤดูที่สัตว์เหล่านี้สืบพันธุ์มันจะเที่ยวหาคู่ ท่านย้ายเข้าไปจำพรรษาที่สวนโมกข์แห่งนี้ ในปี พ.ศ. 2487 เมื่ออยู่ได้ 2 ปี คือ ในปี พ.ศ. 2489 ก็ได้เลิกสวนโมกข์เก่าอย่าง เป็นทางการมาอยู่สวนโมกข์ใหม่ได้รับตั้งเป็นวัดชื่อว่า วัดถ้ำน้ำไหล ในปัจจุบัน มีท่านพระครูปลัดศิลาวัฒน์ (โพธิ์ พุทธธัมโม เป็นเจ้าอาวาสสวนโมกข์ในปัจจุบัน ในระยะบุกเบิกนั้นมีเนื้อที่เพียง 90 ไร่เศษ แต่ต่อมาก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นสวนโมกข์ที่มีอาณาบริเวณกว้างขวางกินเนื้อที่ร่วม 300 ไร่ อย่างในปัจจุบัน)

มหาปราชญ์แห่งพุทธธรรม เมื่อท่านมาอยู่สวนโมกข์ใหม่ได้ไม่นานผลงานของท่านก็ได้ รับการกล่าวขวัญเพิ่มขึ้น ยังผลให้สวนโมกข์เริ่มคึกคักไปด้วยผู้ไขว่ธรรมศึกษา จนกลายเป็น สำนักปราชญ์แห่งพุทธธรรมแห่งเดียวในประเทศไทยที่มีผู้ไปศึกษามากที่สุด ถือว่าเป็นมหาวิทยาลัยชีวิต บรรดากลุ่มคนที่ฝากตัวเป็นลูกศิษย์สืบทอดเจตนาธรรมตามอุดมการณ์ของท่านมีเพิ่มมากยิ่งขึ้น จนถือได้ในปัจจุบันว่าท่านเป็นมหาปราชญ์แห่งพุทธธรรม ที่มีชื่อเสียงโด่งดัง ระดับโลกท่านหนึ่ง ผลงานของท่านถูกตีพิมพ์จึงได้รับการแปลออกเป็นภาษาต่างประเทศมากมายทั่วโลก นอกจากนั้นชีวิตและมหาบาทของท่านได้ถูกนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยชั้นนำของโลกมากมายมาวิเคราะห์ และนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์เผยแพร่สู่สายตาชาวโลกอยู่อย่างไม่ขาดสาย เหมือนถ้ำน้ำไหลไป ฉะนั้น การเดินทางในสายธรรมะท่านได้เริ่มอย่างจริงจังตามอุดมคติที่วางไว้ เมื่อปี พ.ศ. 2475 ได้ทำงานอย่างต่อเนื่องไม่คำนึงถึงความเหน็ดเหนื่อย ละทิ้งความเห็นแก่ตัวถวายความเป็นทาสแห่งพระพุทธเจ้า รับใช้พระพุทธเจ้าอย่างถวายชีวิต ตลอดเวลาที่ผ่านมา 60 ปี แม้บางวันท่านป่วย (อาพาธ) ก็ยังอุตส่าห์มาสนทนากับผู้เดินทางมาสวนโมกข์ ชีวิตของท่านผ่านร้อนผ่านหนาวมานานแสนนาน ที่นำพาพุทธธรรมมอบสู่จิตใจของชาวโลก ดูประหนึ่งว่าชีวิตพุทธทาสภิกขุ นั้นสั้นนัก แต่สาระแห่งชีวิตที่อำนวยประโยชน์สุขให้แก่ชาวโลกนั้นดูจะยืนยาวนานแสนนานไปกว่าร่างกายแห่งความเป็นพุทธทาสภิกขุจะดับสลายไปในที่สุด

ภาคผนวก 2

พุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องกรรมจากพระไตรปิฎก

ข้อความต่อไปนี้เป็นตัวอย่างพุทธพจน์เพียงบางส่วน เกี่ยวกับเรื่องกรรมที่พุทธทาสภิกขุ เลือกลงและตัดทอนมาจากพระไตรปิฎกยกมาเป็นบทอุเทศ ดังต่อไปนี้

1. หลักกรรมชนิดที่เป็น “ พุทธศาสนาแท้ ” (กุกกุโรวาทสูตร, ม.ม.13/82/88)

ปุณณะ กรรม 4 อย่างเหล่านี้ เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ รู้ทั่วกัน กรรม 4 คืออะไรเล่า

ปุณณะ กรรมดำ มีวิบากดำ ก็มีอยู่ ; ปุณณะ กรรมขาว มีวิบากขาว ก็มีอยู่ ; ปุณณะ กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากกรรมทั้งดำทั้งขาวก็มีอยู่ กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมก็มีอยู่.

ปุณณะ คนบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุงแต่งซึ่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขารอัน เป็นไปเพื่อทุกข์ แล้วย่อมเข้าถึงซึ่งโลกอันประกอบด้วยทุกข์ ถูกต้องผัสสะอันประกอบด้วยทุกข์ ย่อมเสวยเวทนาอันประกอบด้วยทุกข์โดยส่วนเดียว ดังเช่นพวกสัตว์นรก ฯลฯ : ปุณณะ นี้เรียกว่า กรรมดำมีวิบากดำ.

ปุณณะ คนบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุงแต่งซึ่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขาร อันไม่เป็นไปเพื่อทุกข์ แล้วย่อมเข้าถึงซึ่งโลกอันไม่ประกอบด้วยทุกข์ ถูกต้องผัสสะอันไม่ประกอบด้วย ทุกข์ ย่อมเสวยเวทนาอันประกอบด้วยสุขโดยส่วนเดียว ดังเช่นพวกเทพสุกัณหา ฯลฯ : ปุณณะ นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว.

ปุณณะ คนบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุงแต่งซึ่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขารอันเป็นไปเพื่อทุกข์บ้าง อันไม่เป็นไปเพื่อทุกข์บ้าง แล้วย่อมเข้าถึงซึ่งโลกอันประกอบด้วยทุกข์ บ้าง อันไม่ประกอบด้วยทุกข์บ้าง ถูกต้องผัสสะอันประกอบด้วยทุกข์บ้าง อันไม่ประกอบด้วยทุกข์ บ้าง ย่อมเสวยเวทนาอันเป็นสุขและทุกข์เจือกัน ดังเช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางพวก พวก วิณิบาตบางพวก ฯลฯ : ปุณณะ นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว.

ปุณณะ ในกรณีนี้ เจตนาเพื่อละเสียซึ่งกรรมดำมีวิบากดำ, เจตนาเพื่อละเสียซึ่ง กรรมขาวมีวิบากขาว, เจตนาเพื่อละเสียซึ่งกรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นไปเพื่อความ สิ้นกรรม.

ปุณณะ เหล่านี้แล กรรม 4 อย่าง ที่เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้รู้ทั่วกัน

2. เรื่องที่ควรเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องกรรม. (อญ.ฉก.22/63)

ภิกษุ ท. กรรมเป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) แห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, เวมัตตตา(ความมีประมาณต่าง ๆ) แห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, วิบาก(ผลสุกพิเศษ) แห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธ (ความดับไม่เหลือแห่งกรรม) เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งกรรม) เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, คำที่เรากล่าวแล้วดั่งนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า ?

ภิกษุ ท. เรากล่าวซึ่งเจตนา ว่าเป็นกรรม เพราะว่าบุคคลเจตนา แล้ว ย่อมกระทำซึ่งกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ภิกษุ ท. นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย คือ ผัสสะ.

ภิกษุ ท. เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. กรรมที่ทำให้สัตว์ให้เสวยเวทนาในนรก มีอยู่, กรรมที่ทำให้สัตว์ให้เสวยเวทนาในกำเนิดเดรัจฉาน มีอยู่, กรรมที่ทำให้สัตว์ให้เสวยเวทนาในเปรตวิสัย มีอยู่, กรรมที่ทำให้สัตว์ให้เสวยเวทนาในมนุษย์โลก มีอยู่, กรรมที่ทำให้สัตว์ให้เสวยเวทนาในเทวโลก มีอยู่, ภิกษุ ท. นี้เรากล่าวไว้ว่า เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. เรากล่าววิบากแห่งกรรมทั้งหลายว่ามีอยู่ 3 อย่าง คือ วิบากในทิวฐธรรม (คือทันควัน) หรือว่าวิบากในอุปะปัชชะ (คือในเวลาต่อมา หรือว่า วิบากในอุปปริยายะ (คือในเวลาต่อมาอีก) ภิกษุ ท. นี้เรากล่าวไว้ว่า วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย

ภิกษุ ท. กัมมนิโรธ เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. ความดับแห่งกรรม ย่อมมี เพราะความดับแห่งผัสสะ.

อริยอัฏฐังคิกมรรค นั้นนั่นเอง เป็นกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท. เมื่อใด อริยสาวก ย่อมรู้ชัดซึ่งกรรม อย่างนี้ รู้ชัดซึ่งนิทานสัมภวะแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเวมัตตตาแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งวิบากแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกัมมนิโรธ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา อย่างนี้; อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นที่ดับไม่เหลือแห่งกรรม.

ภิกษุ ท. ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า “ กรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, นิทานสัมภวะแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, เวมัตตตาแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, วิบากแห่งกรรม

เป็นสิ่งบุคคลควรทราบ,กัมมนิโรธ เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธมีนีนีปฏิบัติ เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ “ ดังนั้น เราอาศัยความข้อนี้กล่าวแล้ว.

3. กรรมให้ผลในอรรถภาพที่กระทำกรรม (อง. ติก. 20/390)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุทั้งหลาย 3 ประการเหล่านี้ มีอยู่เพื่อการเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย สามประการเหล่านี้ไหนเล่า ? สามประการคือ โลกะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, โทสะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, โมหะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำด้วยโลกะ เกิดจากโลกะ มีโลกะเป็นเหตุ มีโลกะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้นย่อม ให้ผลในขันธทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอรรถภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้นให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอรรถภาพนั้นเอง ไม่ว่าจะ เป็นไปอย่างในทิวสุธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างอุปปัชชะ หรือว่า เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยโทสะ เกิดจากโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้นย่อมให้ผลในขันธทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอรรถภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้นให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอรรถภาพนั้นเอง ไม่ว่าจะ เป็นไปในทิวสุธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างอุปปัชชะ หรือว่า เป็นไปอย่างในอปรปริยายะ ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยโมหะ เกิดจากโมหะมีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย อันใด ; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอรรถภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้นให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอรรถภาพนั้นเอง ไม่ว่าจะ เป็นไปอย่างในทิวสุธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างอุปปัชชะ หรือว่า เป็นไปอย่างอปรปริยายะ ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เนาที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เลือกเอาแต่เมล็ดดี เก็บงำไว้ดี อันบุคคลหว่านไปแล้วในพื้นที่ซึ่งมีปริกรรมอันกระทำดีแล้ว ในเนื้อนาดี. อนึ่ง สายฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมล็ดพืชทั้งหลายเหล่านั้น จะพึงซึ่งความเจริญงอกงาม ไพบูลย์โดยแน่นอน, อันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ฉันนั้น คือ กรรมอันบุคคลกระทำด้วยโลกะ เกิดจากโลกะ มีโลกะเป็นเหตุ มีโลกะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้นย่อมให้ผลในขันธทั้งหลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอรรถภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้นให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอรรถภาพนั้นเอง ไม่ว่าจะ เป็นไปอย่างในทิวสุธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างอุปปัชชะ หรือว่า เป็นไปอย่างอปรปริยายะ ก็ตาม. กรรมอันบุคคลกระทำด้วย โทสะ เกิดจากโทสะมีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้ง

หลายอันเป็นที่บังเกิดแห่งอรรถภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้นให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอรรถภาพนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นอย่างใดในทิวสุธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างอุปัชชะ หรือว่า อปรปรียายะ ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุทั้งหลาย 3 ประการเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุทั้งหลาย 3 ประการเหล่านี้ มีอยู่ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย. สามประการ เหล่าไหนเล่า? สามประการคือ อโลภะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, อโทสะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, อโมหะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลได้กระทำแล้วด้วย อโลภะ เกิดจาก อโลภะ มี อโลภะ เป็นเหตุ มีอโลภะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโลภะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้ กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโทสะ เกิดจากอโทสะ มีอโทสะเป็นเหตุ มีอโทสะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโมหะ เกิดจากอโมหะ มีอโมหะเป็นเหตุ มีอโมหะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นขาดแล้วมีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เนาที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เลือกเอาแต่เมล็ดดี เก็บงำไว้ดี. บุรุษพึงเผาเมล็ดพืชเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, อโทสะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, อโมหะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโลภะ เกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโลภะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโทสะ เกิดจากอโทสะ มือโทสะเป็นเหตุ มือโทสะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขี้ช่วยยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมอันบุคคลได้กระทำแล้วด้วยอโมหะ เกิดจากอโมหะ มือโมหะเป็นเหตุ มือโมหะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขี้ช่วยยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เน่า ที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เล็กเอาแต่เมล็ดดี เก็บงำไว้. บุรุษพึงเผาเมล็ดพืชเหล่านั้นด้วยไฟ ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงไปรยไปในกระแสมอันพัดจัด หรือว่าพึงลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยวในแม่น้ำ. เมล็ดพืชทั้งหลายเหล่านั้นเป็นพืชมีมูลอันขาดแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขี้ช่วยยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา โดยแน่นอน, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยอโลภะ เกิดจากอโลภะ มือโลภะเป็นเหตุ มือโลภะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโลภะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้นย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขี้ช่วยยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา. กรรมอันบุคคลกระทำด้วยอโทสะ เกิดจากอโทสะ มือโทสะเป็นเหตุ มือโทสะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้นย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขี้ช่วยยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา. กรรมอันบุคคลกระทำด้วยอโมหะ เกิดจากอโมหะ มือโมหะเป็นเหตุ มือโมหะเป็นสมุทัย อันใด; เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขี้ช่วยยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุทั้งหลาย 3 ประการเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย

กรรมใด อันผู้กระทำเห็นอยู่ว่า เกิดแต่โลภะ เกิดแต่โทสะ เกิดแต่โมหะ ก็ตาม; กระทำแล้ว น้อยก็ตาม มากก็ตาม; กรรมนั้น อันบุคคลนั้นพึงเสวยผลในอัตตภาพนั้นนั้นเทียว : วัตถุ (พื้นที่) อื่น หามีไม่ ; เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้รู้ประจักษ์ ซึ่งโลภะ โทสะ และโมหะ กระทำวิชาให้เกิดขึ้นอยู่; ย่อมละทุกติทั้งหลายทั้งปวงได้.

4. อริยอัฏฐังคิกมรรคเป็นกรรมที่สิ้นกรรม (อ.จ. ๑ตกก. 21/233)

ภิกษุ ท. กรรม 4 อย่างเหล่านี้ เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้รู้ทั่วกัน.

กรรม 4 อย่าง อย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. กรรมดำ มีวิบากดำ ก็มีอยู่ ภิกษุ ท. กรรมขาว ก็มีวิบากขาว. ภิกษุ ท. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ก็มีอยู่. ภิกษุ ท. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท. กรรมดำ ก็มีวิบากดำ เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. บุคคลบางคนในภพนี้ ย่อมปรุ่แต่งกายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุ่แต่ง วจีสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุ่แต่ง มโนสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน. ครั้นเขาปรุ่แต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ; ผัสสะทั้งหลายอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องเขาซึ่งเป็นผู้เข้าถึงโลกอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; เขาอันผัสสะที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนถูกต้องแล้ว ย่อมเสวยเวทนาที่เป็นไปด้วยความเบียดเบียน อันเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว, ดังเช่น พวกสัตว์นรก. ภิกษุ ท. นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ.

ภิกษุ ท. กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. บุคคลบางคนในภพนี้ ย่อมปรุ่แต่งกายสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุ่แต่ง วจีสังขาร อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุ่แต่ง มโนสังขาร อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน. ครั้นเขาปรุ่แต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ; ผัสสะทั้งหลาย ที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลกอันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ; เขาอันผัสสะที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนถูกต้องแล้ว ย่อมเสวยเวทนา ที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน อันเป็นสุขโดยส่วนเดียว, ดังเช่นพวกเทพสุภิกงหา. ภิกษุ ท. นี้เรียกว่า กรรมขาว มีวิบากขาว.

ภิกษุ ท. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. บุคคลบางคนในภพนี้ ย่อมปรุ่แต่งกายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง , ย่อมปรุ่แต่ง วจีสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง, ย่อมปรุ่แต่ง มโนสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ครั้นเขาปรุ่แต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก กันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ; ผัสสะทั้งหลาย ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลก อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง; เขาอันผัสสะที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ถูกต้องแล้ว ย่อมเสวยเวทนา ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง, ดังเช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางพวก พวกวินิบาตบางพวก. ภิกษุ ท. นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว.

ภิกษุ ท. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม นั้นเป็นอย่างไรเล่า ? คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท. นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

ภิกษุ ท. เหล่านี้แล กรรม 4 อย่าง ที่เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้รู้ทั่วกัน. (อ.ทสก. 24/216)

5. กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความกระเสือกกระสน (ทสก. อ. 24/309/193.)

ภิกษุ ท. เราจักแสดงธรรมปริยาย อันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์) แก่พวกสัตว์. เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟังให้ดี. ธรรมปริยายอันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์) เป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำกรรมใดไว้ดีก็ตามชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลแห่งผลกรรมนั้น.

ภิกษุ ท. คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ที่มีปกติทำปาณาติบาต หยาบช้ำ มีฝ่ามือเปื้อนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทรมาน ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต. เขากระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) กาย กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) วาจา กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) ใจ; กายกรรมของเขาครด วจีกรรมของเขาครด มโนกรรมของเขาครด ; คติของเขาครด อุปบัติของเขาครด. ภิกษุ ท. สำหรับผู้มีคติดัด มีอุปบัตินั้น เรากล่าวคติดัดอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาคติสองอย่าง แก่เขา คือเหล่า สัตว์นรกผู้มีทุกข์โดยส่วนเดียว, หรือว่า สัตว์เดรัจฉานผู้มีกำเนิดกระเสือกกระสน ได้แก่ ภูแมลงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้า หรือสัตว์เดรัจฉานเหล่าอื่น ที่เห็นมนุษย์แล้วกระเสือกกระสน. ภิกษุ ท. ภูตสัตว์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คือ อุปบัติ(การเข้าถึงภพ) ย่อมมีแก่ภูตสัตว์, เขาทำกรรมใดไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรมนั้น, ผัสสะทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์นั้นผู้อุปบัติแล้ว. ภิกษุ ท. เรากล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทแห่งกรรม ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้.